

Љиљана Гавриловић

Етнографски институт САНУ, Београд
Ljiljana.Gavrilovic@sanu.ac.yu

Појединац и породица*

У раду се разматра однос идеалног и реалног модела породичне организације у патријархалним заједницама, места појединца унутар породичне структуре и могућности изградње и реализације индивидуалног идентитета.

Коришћени су подаци из широке класичне литературе о задрузи и из личних истраживања обављаних током осамдесетих година 20. века и у савременом периоду. Претпоставка је да изградња личног идентитета унутар патријархалних односа може бити стимулисана само у стабилним социо-економским условима, док се кризне ситуације одражавају на повратак на породични/групни идентитет, дефинисан идеалним моделом породичне организације.

Кључне речи: породица, задруга, патријархално друштво, појединац, индивидуални идентитет

Идеални модел функционисања балканског патријархалног друштва формиран је у стручној литератури на основу исказа припадника патријархалног културног миљеа и одражава идејни ред, односно систем вредности, идеја, веровања и представа о идеалним обрасцима и принципима деловања унутар друштвене структуре у којој су ти људи живели. Он представља образац схватања које појединци из окриља патријархалног друштва имају о себи и друштвеној стварности око себе и битно је различит од реалног модела који функционише у пракси. Реални модел, неопходан за истинско разумевање односа унутар патријархалних заједница, може се утврдити на два начина:

- прикупљањем података о феноменолошком реду, односно о појединачним појавама, понашањима и догађајима који најчешће произилазе из идеалног реда, али и одступају од њега;

* Текст је резултат пројекта бр. 1868: *Савремена сеоска и градска култура – путеви и трансформација*, који финансира МНЗЖС РС.

- анализом „граничних случајева“, односно правила понашања која постоје унутар самог идеалног модела, а регулишу односе и појаве које могу да наруше његово функционисање, не толико у пракси, јер он у пракси никада не функционише у потпуности, колико у свести појединаца који не могу да прихвате одступања од идеалног модела, јер то угрожава њихово схватање света који их окружује.

Основу вредносног система на коме почива идеални модел организације патријархалних заједница, како породице као основне друштвене групе, тако и односа између породица у оквиру рода или родова, чине равноправност, заједништво и сарадња,¹ па би, према таквом моделу, патријархална друштвена организација била практично бесконфликтна, а појединци унутар ње – неагресивне и неауторитарне личности, срећне и задовољне у заштитничком окриљу заједнице.

Анализа, која ће нам показати да у пракси односи изгледају другачије, заснована је на:

- широкој литератури насталој после испитивања патријархалних заједница на територији западне Србије, Херцеговине, динарског далматинског залеђа, Црне Горе, Санцака и Косова и Метохије, дакле оних које су дуг временски период провеле у оквиру релативно самосталног унутрашњег организовања, далеко од центара позитивноправног ауторитета, односно ван оквира различитих позитивноправних система који би могли битно да утичу на промену њихове унутрашње структуре;²
- теренском истраживању широког простора западне Србије – села у околини Ариља, Ивањице, Прибоја, Нове Вароши, Пријепоља, Новог Пазара, Сјенице, укључујући Сјеничко-пештерску висораван. Истраживања су обављана у периоду 1982-1989. године, а поред непосредног испитивања коришћени су и подаци из Архива Округног суда у Новом Пазару³ и Општинског суда у Сјеници;⁴

¹ D. Rihtman-Augustin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984.

² Литература обухвата текстове о задрузи, од Утјешиновића и Богишића до радова из седамдесетих година 20. века, литературу о обичајном праву, опет од Богишића до Ђурице Крстића, Петра Стојановића и Милутина Ђурићича, и широку етнографску литературу – монографије и текстове посвећене само породичним односима. Како је то проблематика којом су се и етнологи и правници и историчари бавили изузетно много, навођење укупне литературе превазилази обим овога рада; добар преглед ове литературе у: Љ. Андрејић, *Прилог библиографији о породичној задрузи код наших народа*, Гласник Етнографског музеја у Београду 36, Београд 1973, 191 – 290. Темелјан приказ литературе која се односи на Хрватску и анализа односа идеалног и реалног модела односа у задрузи: D. Rihtman-Augustin, *op. cit.*

³ Предмети из статусног права из 1978 – 1979. године.

⁴ Оставинске расправе, спорови због деоба и кривични предмети из периода 1978-1983. године.

- теренском истраживању живота избеглица из Книнске Крајине, досељених у Срем 1995. године. Ово испитивање спровођено је у периоду 1995-2005. године, при чему су свакодневни усмерени и неусмерени разговори допуњени анкетама.

Дакле, за формирање модела унутар испитивања односа између појединца и породице, као основне референтне заједнице унутар патријархалне друштвене структуре, коришћен је широк дијапазон података из различитих извора са читаве територије динарске културне зоне, у којој систем социјалне организације почива на агнатском сродству, без обзира на етничке и/или професионалне разлике.

Идеалну слику друштва у потпуној равнотежи, какву даје готово читав старија литература о заједницама организованим на принципима агнатског сродства, нарушава већ изузетно прецизно дефинисано, самостално остваривање права – самосуд,⁵ које подразумева сталну могућност сукоба на основу повређених права појединца, породице или рода. Реализација самосуда повлачи за собом континуирану неравнотежу: породице и родови који дугују крв имају ограничена права, без обзира на то да ли је ограничење права прецизирано обичајноправном нормом, у крајевима где је за дужнике крви обавезан кућни притвор (у албанском и, делимично, у старијем црногорском обичајном праву), или самом могућношћу губитка једног или више одраслих мушких чланова у крајевима где таквог прецизирања нема. Ова недоследност се, додуше само делимично, превазилази изузетно високим вредновањем одустајања од самосуда (то су сви облици бесе, вјере, умира крви и сл.), које је потпуно функционално на свим друштвеним нивоима, од појединца до локалне заједнице у целини, али, с друге стране, доприноси социјалном и економском раслојавању друштва.⁶ То производи сталне промене у унутрашњој економској стратификацији из које произилази укупна социјална хијерархија,⁷ а тиме и сталне унутрашње тензије. Дакле, укупно патријархално друштво није хармонично, чак и ако би се посматрало потпуно изоловано од остатка света, јер унутрашње тензије произилазе из самог начина његовог организовања.

Да бисмо могли да видимо какав је реалан однос између појединца и породице унутар таквог друштва, какви су нивои могућих конфликта али и самореализације појединца, неопходно је испитати:

⁵ Под самосудом се подразумевају све варијанте освете и крвне освете.

⁶ Љ. Гавриловић, *Беса као ограничење самосуда*, Гласник Етнографског института САНУ XXXI, Београд 1983, 55 – 64.

⁷ Иако то нигде није исказано у идеалном моделу, у реалном животу су породице са великим бројем мушких чланова („пушак“) јаче не само у смислу већег броја гласова у родовским и племенским скупштинама, него и због тога што самосудом лакше могу да остваре своја права. Оне су мање угрожене, јер ће се други тешко одлучити да их нападне или оштете њихова права, али могу и да обаве више посла, те тако имају и већу реалну економску моћ.

- идеални модел односа појединаца унутар породице, формираних у свести појединаца и група, што подразумева:
 - односе ауторитета
 - начин остваривања личних жеља и циљева појединаца,
 - обичајноправно регулисање/заштита функционисања модела
 - њихову повезаност идеалног модела са економијом,
 - слике и представе о самом идеалном моделу, које постоје у свести носилаца овог модела,али и
- реалне историјске моделе понашања и организације породичног живота,
- међусобне односе између идеалних и реалних модела, као и
- односе тих модела према савременом реалном моделу породичне организације.

У литератури се током друге половине 20. века усталио термин „традицијски“ или „традиционални“ модел, односно говорило се о традиционалној породици која је супротстављена савременој, с тим што најчешће није било прецизирано из ког је времена модел о коме се говори, осим што је било јасно да је смештен у прошлост, у период пре испитивања. Углавном није било помена ни о томе да ли се ради о идеалном или реалном моделу породичних односа и какав је однос између њих. Досадашња испитивања породице показују да су казивачи, на чијим се исказима заснива прикупљени материјал о породици, по правилу истицали да је „раније било боље,, да су се чланови породичног домаћинства боље слагали и сл., а да се у тренутку испитивања, односно у казивачевој садашњости, без обзира да ли се ради о средини 18. века или савременим испитивањима, породица распада, ауторитет старијих губи итд.⁸ То значи да сами казивачи пројектују идеални модел породичних односа у прошлост, у време свог детињства, или чак у период пре свог рођења, односно – формирају га на основу прича старије генерације (старост казивача изгледа да нема утицаја на формирање идеалног модела, осим када се ради о адолесцентима, генерацијској групи која је са старијима у сукобу и код које процес социјализације није завршен). Уколико се такав идеални модел, смештен у неку непрецизирану прошлост, прихвати као реалност и упоређује са савременим реалним моделом организације породичног живота, стиче се утисак о драстичним променама у породичној структури у релативно кратком временском периоду, што не одговара стварном стању. Због тога је критички однос према казивачевој идеализацији

⁸ О томе јасно говоре D. Rihtman-Auguštin, *op. cit.*, V. Bogišić, *Zbornih sadašnjih правних обичаја и Јужних Славена, Грагја и одговорима из различитих крајева словенског југа*, JAZU, Zagreb 1874; Ђ. Крстић, *Правни обичаји код Куча*, Београд 1979, 113 и низ других аутора, а исто су показала и моја истраживања.

прошлости неопходан предуслов за успешно утврђивање реалног модела породичних односа.

Основни проблем је недостатак података на основу којих би могла да се утврди разлика између идеалног и реалног модела у ранијем периоду, али истовремено и недостатак критичког односа истраживача према подацима добијеним од казивача на терену, односно некритичко усвајање казивачеве идеализације прошлости. Такав однос истраживача према идеалтипским казивањима на терену непосредно је утицао на формирање научног мита о задрузи као идеалној, бесконфликтној породици, чију истинску структуру и односе унутар ње, управо „захваљујући“ идеализацијама, ни до данас нисмо у потпуности разјаснили.⁹ Међутим, ту постоји још један ниво проблема: сва истраживања су увек рађена у периодима мира и релативне економске стабилности, дакле у време када су тензије могле да дођу до изражаја. Идеализација коју наводе казивачи може бити везана и за кризне периоде – време ратова и немаштине, када је сарадња била предуслов опстанка, не само породице већ и сваког појединца унутар ње.

Поред тога, окретање интересовања истраживача искључиво ка различитим типовима социјалне организације довело је до готово потпуног искључивања појединца из оквира етнологије, укључујући испитивање његовог места у породици као основној референтној заједници, али и култури као целини.

Током сопствених испитивања покушала сам да избегнем замке мешања идеалног и реалног модела, да разграничим ставове казивача од реално постојећих односа у породици, те да на основу тако успостављеног оквира одредим место појединца у њој и реалну мрежу односа коју успоставља са осталим члановима породице.

На основу прикупљеног материјала из осамдесетих година 20. века и у актуелном тренутку, делимично се могу разграничити реални и идеални модел у периоду истраживања. Међутим, резултати су још увек некомплетни, управо због разлике у времену формирања ова два модела породичних односа. Идеални модел, који је током осамдесетих година 20. века бележен на терену, може се датирати у период између два светска рата, што значи у генерацију родитеља или дедова тадашњих казивача, а идеални модел, произашао из тадашњих реалних односа, могао би да се забележи данас, када су тадашња деца стигла до пуне економске и социјалне зрелости. Први проблем се може отклонити допунским истраживањем архивске грађе, која би могла да нам пружи слику реалних односа у породици у периоду из кога потиче идеални модел, као и прикупљањем личних историја, које могу да буду показатељ реалних односа у породици из тог периода.¹⁰ Претпоставка је била да ће

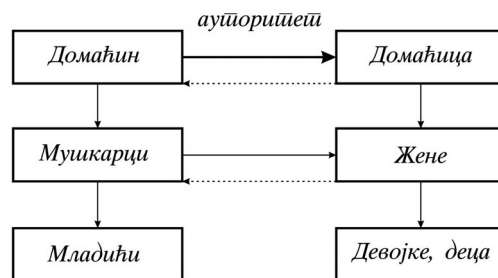
⁹ D. Rihtman-Auguštin, *op. cit.* Иако је овде анализа грађе извршена само на основу материјала у монографијама рађеним по Радићевој „Основи“, дакле у Хрватској, она потпуно одговара стању у читавој зони заступљености задружне породице.

¹⁰ То је делимично урађено, али је довољно за утврђивање реалног модела.

накнадна истраживања, крајем века дати комплетну слику идеалног и реалног модела односа у савременој породици, као и начине њихове трансформације. Међутим, како је у међувремену дошло до потпуног слома на нивоу глобалне заједнице који се посебно снажно одразио на вишенационалне/вишеконфесионалне средине – какав је испитивани део западне Србије – овај циклус развоја модела је нарушен, па истраживања, и да их је било, не би дала очекивани резултат. Иста врста проблема се јавља и код савремених истраживања: било би неопходно проверити како ће наредна генерација за двадесетак година формирати идеални модел, с обзиром на то да податке о реалном моделу бележимо данас.

Ипак, чак и на основу разлике између ова два тренутно утврђена модела можемо да закључујемо о реалним односима у породици и у ранијем периоду, те да укажемо на чињеницу да су се односи у њој изменили далеко мање него што се то на први поглед чини, и то најчешће само на појавном плану, а не и у суштини, што потврђује раније резултате анализе обичајноправног регулисања породице у крајевима са оваквом социјалном организацијом.¹¹

Идеални модел односа појединаца у породици своди се на идеални модел расподеле моћи и прихватање ауторитета у оквиру породице:

Најистакнутија опозиција у оквиру идеалног модела – мушкарци/жене – обично се изједначава са опозицијом јавно/приватно, иако односу јавног и приватног више одговара опозиција домаћин/одрасли мушкарци, јер се, по претпоставци, јавним пословима могу бавити једино мушкарци, али су практично сви осим домаћина искључени из саобраћања са спољним светом. Боље речено, само домаћин или мушкарац који има његово овлашћење има право да у име породице склапа било какве уговоре са светом ван породичног круга, односно да наступа у спољном свету у име породице. Опозиција мушкарци/жене представља заправо опозицију између две различите врсте делатности: мушкарци се баве стоком и земљом, дакле пословима који су удаљени од куће и домаћинства, док се жене баве децом, кућом, окућницом и прерадом млека и вуне. То је, у ствари, опозиција споља/унутра унутар сфере приватног. Опозиција између домаћина и осталих одраслих мушкараца у

¹¹ Љ. Гавриловић, *Обичајноправно регулисање породичних односа*, Гласник Етнографског Музеја у Београду 52-53, Београд 1989, 43-71.

идеалном моделу породице превазилази се претпостављеним договарањем о свим пословима, како јавним тако и приватним, а опозиција мушког и женског сегмента – односом сарадње између домаћина и домаћице, који су задужени за функционисање сегмената, при чему је домаћин надређен, као што је и читав мушки сегмент надређен женском.

Односи између одраслих мушкараца подразумевају, чак истичу сарадњу, што је последица крвнородничке блискости свих мушкараца унутар породице, али и захтева породичне економије. Односи између жена такође подразумевају сарадњу, мада се прихвата и могућност сукоба, првенствено између заова, ређе између свекрве и снаја. То показује да идеални модел односа инсистира на крвном сродству: сви мушкарци у породици су, по претпоставци, крвни сродници било у вертикалном или хоризонталном правцу, док њихове жене нису у крвном, већ су само у социјалном сродству. Управо недостатак крвног сродства између жена допушта сукобе између њих, не нарушавајући идеал блискости које крвно сродство претпоставља, што омогућује и да се све дисхармоније у породици припишу женској нетрпеливости и суревњивости. И поред тога, највећи број деоба не приписује се унутрашњем сукобу, него – пре свега – превеликом броју чланова или спољним условима (од аграрне реформе ограничење земљишног поседа наводи се као најзначајнији узрок деоба). Истиче се мирна подела, уз даљу међусобну сарадњу и љубав после деобе.

Жене, младићи, девојке и деца искључени су из расподеле моћи, без икаквог утицаја на одлучивање, чак и када се ради о њиховом личном животу.

Чврсто утврђени и прецизно дефинисани статуси појединаца у оквиру патријархалне породице, на први поглед, остављају веома мало простора за истицање појединаца – у оквиру породице или ван ње. У оквиру идеалног модела, могућност остваривања личне идентификације лежи у потпуном уклапању у права и обавезе које проистичу из статуса у коме се појединац налази, јер је то једино понашање које је друштвено поткрепљено. Међутим, већ код дефинисања статуса, који се заснивају на припадност родној и старосној категорији и утврђују прилично чврсту хијерархијску структуру у оквиру породице, постоји унутрашња колизија. Наиме, домаћин породице се, самим својим положајем, налази ван склада породичне равнотеже, односно ван своје генерацијске групе којој је надређен, иако ограничења његовог ауторитета настоје да га уклопе у идеални модел односа. Како, у принципу, сви мушкарци из једне породице имају могућност да се нађу на месту домаћина у тренутку када њихова генерација достигне период пуне зрелости, несумњиво је да то представља изузетан стимуланс за све младе мушкарце да, што је могуће више, развију друштвено пожељне особине. Овако успостављен такмичарски однос између мушкараца истог статуса одржава се и у периоду пуне зрелости, јер је домаћина најчешће могуће променити ако његове одлуке и руковођење породицом не обезбеде успешно функционисање унутрашњих

односа, односа са другим породицама и групама, као и економски напредак.¹² То, с једне стране, као извор могућих сукоба у оквиру породице, може бити дисфункционално са становишта идеалног модела, али је у пракси најчешће корисно, јер истицање више мушкараца из исте куће истовремено ојачава статус породице у оквиру рода, а њихово залагање доприноси и економском напретку породице.

Изузетно високо вредновање угледа, части и јунаштва, формирано у периоду сталних међуродовских и међуплеменских зађевица, односно пре успостављања чврсте државне власти, омогућавало је појединим мушкарцима да превазиђу уски оквир породице и потврде се, пре свега, као јунаци у оквиру локалне заједнице, што је посредно утицало на успостављање вишег статуса њихове породице у тој заједници. Иако су ови појединци најчешће излазили ван оквира идеалног модела понашања – заснованог на међусобној сарадњи и поштовању ауторитета, друштво, нарочито у кризним периодима, не само да их је толерисало, већ је и стимулисало њихово кршење идеалног обрасца све док је оно усмерено према споља – ван оквира крвнородничке групе.¹³ То је једноставан начин за максимално коришћење потенцијала појединаца у сталној игри престижа између појединих крвнородничких група, као и читавог патријархалног друштва према осталом свету. У периоду испитивања, када је сарадња између крвнородничких група била примарни интерес сваке породице, јунаштво се искључивало, а углед и част су се заснивали на способностима појединих истакнутих чланова породице, што се огледало у њиховом позивању од стране шире заједнице да, као „добри људи“/„људи“/„суд добрих људи“, делују на одржавање стабилности и равнотеже унутар локалне заједнице.¹⁴

Положај жена унутар идеалног модела патријархалне друштвене структуре увек је и само подређен, тако да је стицање угледа, поштовања, али и самопоштовања жене било могуће једино у оквиру потчињавања свеприсутном ауторитету мушкараца – од најмлађег мушког детета, па до најстаријег сродника. За статус жене у широј заједници био је пресудан прво углед оца и браће, што значи примарне породице, а касније мужа и његове породице, тако да би сан сваке девојке морао бити удаја у што познатију, јачу

¹² Чак и у крајевима где је идеалним моделом предвиђено да је старшина задруге обавезно најстарији брат, постоје механизми којима га је могуће сменити уколико тај задатак не обавља задовољавајуће. У случајевима када само један брат остаје на имању, док се остали школују и селе ван родне куће/родног места, у периоду после седамдесетих година 20. века, на снази је принцип ултимогенитуре: најмлађи син остаје са родитељима, али се имање не дели и сва одсељена браћа имају право да га користе, као што имају и обавезу да улажу у њега. Домаћином се сматра онај брат који је остао на имању.

¹³ Исти образац мишљења/понашања поновио се током ратова 1991-1995, и то на свим сукобљеним странама, само што је уместо познате и уобичајене крвнородничке припадности као основ идентификације узета етничка припадност.

¹⁴ Љ. Гавриловић, *Муслихуни на Сјеничко-пештерској висоравни – функције суда добрих људи у савременом друштву*, Зборник Сјенице 3-4, Сјеница 1988, 115-122. Сличан принцип је постојао на читавој територији агнатске социјалне организације.

и богатију породицу, као и живот проведен у сталном, доследном испуњавању свих обавеза жене и мајке. Иако су неки аутори већ говорили о функционисању женске субкултуре, која у пракси битно делује на структуру патријархалне заједнице,¹⁵ то обично подразумева мање-више заједничко, прикривено деловање жена на каналисање мушког понашања, које, и када изазива сукоб унутар породице, формално никад не прелази у отворено кршење идеалног модела.

Међутим, обичајноправна институција *тобелије*, заветоване девојке или жене, мада је ретко бележена у пракси,¹⁶ очигледан је канал који сам идеални модел патријархалних односа оставља за жене које нису спремне да прихвате услове идеалтипског начина живота.¹⁷ Како се заветовање своди на добијање новог статуса на основу одустајања од права на удају, нови статус зависи искључиво од тежине одустајања – највиши је у случајевима заветовања одрасле девојке због раскида нежељене веридбе и заветовања девојчице уколико у породици нема синова. У тим случајевима жене у потпуности добијају статус мушкараца из своје старосне категорије: у првом случају по сопственом избору, а у другом по жељи родитеља. Својеволјни раскид нежељене веридбе подразумева неупоредиво већи степен самосталности потенцијалне тобелије од осталих девојака, које најчешће пристају на брак да задовоље жељу оца и осталих агнатских сродника, јер су на то припремане процесом социјализације током читавог живота. Претпоставља се да би девојка која је спремна да раскине нежељену веридбу, ако би је ипак натерали на склапање брака, могла касније да изазове сукоб између породица, што практично значи спор око крви, односно освету, а један од битних интереса заједнице је да такве могућности сведе на најмању могућу меру. Због тога је девојкама које нису спремне да се потчине мушком/генерацијском ауторитету омогућено да свој лични идентитет потврде променом статуса и плате га одрицањем од права на остваривање основне био-социјалне улоге – рађања и одгајања потомства. Разлика у статусу између заветоване девојке, која добија највиши могући статус, и жене која се по разводу брака заветује да се неће удавати, чији је статус негде између жена и мушкараца,¹⁸ указује не толико на високо вредновање невиности, колико на поштовање спремности да се оствари живот најближи личним жељама и храброст да се то за себе захтева. Практично, то је опет последица високог вредновања личне храбрости, као и начин да се особа код које су самосталност и храброст веома изражене смести у друштвено

¹⁵ Наведени рад Д. Рихтман-Аугуштин само је први корак у разјашњавању односа у задрузи, и то само у крајевима где је утицај глобалног друштва (канонског и позитивног права) већ у 19. веку деловао на делимичну измену односа унутар породице.

¹⁶ Током мојих истраживања потврђена је једна тобелија, која је радила као фотограф у Тутину, а П. Шарчевић је забележио неколико савремених примера у Црној Гори. Све савремене тобелије припадају категорији заветованих на рођењу.

¹⁷ Љ. Гавриловић, *Тобелије – завет као основ стицања статуса*, Гласник Етнографског музеја у Београду 46, Београд 1983, 67-80.

¹⁸ Loc. cit.

најприхватљивију улогу, која ће бити максимално функционална и за девојку која се одриче права на удају и за читаву заједницу.

С друге стране, жене које у потпуности одговарају идеалном обрасцу понашања патријархалног друштва – с годинама, дуготрајним пожртвованим радом и угађањем свекру, мужу, касније синовима, а и свим осталим мушкарцима из мужевљеве крвнородничке групе – тек када стекну статус свекрве, која је реално прави центар моћи у оквиру патријархалне породице, постају заиста само формално потчињене, с тим што се и симболизација потчињености своди на најмању могућу меру. Због тога жене инсистирају на рађању синова чак можда и више него мушкарци, јер ће им само синови омогућити достизање највишег женског статуса: тек када они стигну до пуне зрелости, мајка преко њих може изузетно много да делује на односе у породици, далеко више него преко мужа. Рађање синова тако постаје женски начин стицања статуса и остваривања личног престижа¹⁹ – прво у својој породици, а на основу тога и у читавој локалној заједници. У прилог томе говори и делимична институционализација чедоморства, која је прећутно прихваћена у случајевима ванбрачних рођења, али и учесталог рађања женске деце.

За девојку је самосталан избор мужа путем фингиране отмице била друга могућност искорака из оквира идеалтипског понашања, којом се задржавала биосоцијална улога, али се губила заштита агнатских сродника. Сукоб између породица, изазван фингираном, отмицом могао се изгладити, али је за то још осамдесетих година прошлог века било потребно више година континуираног ангажовања шире заједнице. Помирењем, односно прихватањем девојачког избора мужа од стране њених сродника, успоставља се поново и њена пуна заштита. Породица младожење/мужа у овој ситуацији, иако не може да рачуна на сарадњу са новим социјалним рођацима, бар је сигурна да се они неће мешати у унутрашње ствари брака/нове породице своје одиве, те најчешће пристаје на избор младих, без чега брак и не би могао да опстане. Истовремено, прихватањем избора који је њихов син/унук/братанац јавно учинио, а који га уводи у свет одраслих у коме се налазе само ожењени/удати, породица у њему ојачава самопоуздање и, опет, фаворизује личну храброст и одлучност. Тако је отмица, била она фингирана или не, за младог мушкарца значајан начин самопотврђивања и одређивања места унутар хијерархије одраслих, али је ипак нефаворизована унутар идеалног обрасца понашања.

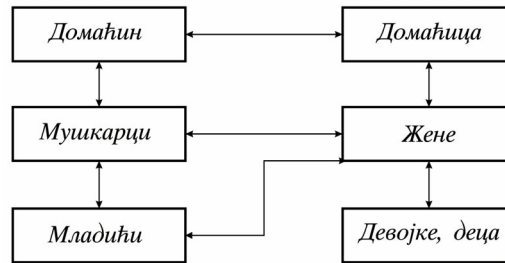
Из наведених примера види се да је основни начин самоостваривања појединца у идеалном моделу патријархалних заједница двојако решен:

¹⁹ Ставови о родитељству као *жртви* у традиционалној вредносној оријентацији, који се јављају код неких аутора (М. Благојевић, *Roditeljstvo i fertilitet*, Србија деvedesetih, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1997, 159), показују неразумевање и идеалног и реалног културног модела о коме се говори.

- мушкарцима је у кризним ситуацијама (рат, међугрупни сукоби и сл.) одобрено и чак стимулисано понашање које превазилази оквир идеалтипског обрасца понашања, све док је оно усмерено ван оквира крвнородничке групе, док у мирним и стабилним периодима идеалтипски образац преовлађује, а евентуалне способности појединаца користе се за остваривање равнотеже између група;
- женама је доследно придржавање идеалтипског обрасца понашања основни понуђени модел.

Наравно, општедруштвено инсистирање на прихватању идеалних образаца понашања утолико је строже уколико је статус појединца – пре свега у породици као основној референтној групи – нижи. За узврат, породица, али и шира заједница пружају појединцу заштиту, емоционалну, социјалну и економску сигурност, и омогућују му да се развија као стабилна личност у унапред датим оквирима, са мање-више потпуним увидом у основна збивања током читавог живота, који може бити нарушен само спољним деловањем на које појединац не може да утиче. Границе овог модела су уске, а искораци ретки. Међутим, у оквиру обичајноправног регулисања друштвених односа, које се заснива на идеалном схватању односа у оквиру друштва, али регулише и односе који нису жељени, мада у пракси постоје, предвиђени су механизми којима се неприлагодљивим појединцима, који својим понашањем излазе из унапред наметнутог оквира, пружају и другачије могућности. Алтернативе су најчешће, такође круте и малобројне, али омогућују појединцу некакав избор, а породици – да до максимума употреби сваког члана према његовим могућностима, без страха од нарушавања унутрашње равнотеже или губитка угледа у широј заједници.

Реални модел породичних односа показује сасвим другачије односе и другачију расподелу моћи унутар породичне заједнице:

У реалном моделу женски и мушки сегмент нису раздвојени у потпуности,²⁰ јер – упркос идеалним претпоставкама – жене поред редовних

²⁰ Утицај сексуалних односа и сексуалног понашања на расподелу моћи унутар породице/рода остављен је у овом тренутку по страни, иако је његова улога изузетно значајна. Међутим, како у дефинисању идеалног модела породичних односа нема помена о сексу као фактору успостављања хијерархије, анализа сексуалног понашања у патријархалном друштву остављена је за неку другу прилику.

кућних послова и обавеза обављају велики део истих послова као и мушкарци (осим косидбе, која је најтежи физички посао), чиме се поништава опозиција унутра/споља.. Опозиција приватно/јавно поништава се не само када су у питању мушкарци, већ нарочито жене: њиховим правом да слободно располажу *особином*²¹, као и да се баве повременом продајом вишка вуне или тканих ствари, и тако стечен новац да користе за потребе своје нуклеарне породице. *Обобина*, као и додатни приход најчешће нису били велики, нарочито у пасивним планинским крајевима, где је све до седамдесетих година 20. века било мало новца у оптицају, али само понуђено решење знатно одступа од идеалног модела унутарпородичних односа. Тек осамдесетих година је опозиција приватно/јавно нагло почела да добија на снази у случајевима када се, првенствено у граду, мушкарац запошљавао или одлазио на рад у иностранство, док је жена – по правилу – остајала да се бави само кућним пословима. Чак и када се жена запошљавала, дакле излазила у сферу јавног деловања, њен став се обично поклапао са схватањем околине да њено запошљавање не утиче на промену односа у браку и породици, чак до тога да њена плата има статус *особине*, док је муж/мужевљева породица дужан/дужна да издржава њу и децу.²² То је, с једне стране, била последица чињенице да мушкарци најчешће нису прихватили никакве обавезе из сфере приватно/унутра, али зато нису били ретки покушаји да део обавеза из сфере јавно/споља пребаце на жену, што је доводило до озбиљних сукоба у браку.

У реалном моделу породичних односа жене представљају значајан центар моћи: оне врше утицај на мишљење и одлуке својих мужева, па је тако и утицај нуклеарних породица на одлуке које доноси задруга битан, иако је то у идеалном моделу непризнато. Утицај женских сродничких линија на односе у задрузи, пре свега – на одржавање бракова, увек је био веома велики. Наиме, сви брачни спорови и несугласице који могу довести до раскида брака, решавали су се ангажовањем „људи“/„добрих људи“²³ који су у овом случају по правилу женина браћа и ујаци, тако да се морао задовољити и интерес жениних сродника да би нарушени брак био настављен. Поред тога, женини агнатски сродници имали су право, чак и у идеалном моделу, да раскину брак своје одиве којим нису задовољни – било због њеног неповољног положаја у дому, било због неодговарајућих односа између породица. Идеални модел тако даје предност ауторитету агнатских сродника над ауторитетом мужа и његове породице, што се поклапа са укупним фаворизовањем крвног сродства, али то реално значи стално уплитање женских сродничких линија у свакодневни живот патријархалне породице. Подршка агнатских сродника је истовремено ојачавала позицију жене у мужевљевој породици – дајући јој

²¹ *Обобина* је оно што жена добија од своје породице приликом удаје. *Обобину* обично чини неколико грла ситне стоке, а много ређе – крупна стока или делови имања. Термин не обухвата спрему – одећу и текстилно покућство које она током девојаштва спрема за свој живот одрасле жене. *Обобина* остаје њено власништво, којим само она има право да располаже и које ће дати својим кћерима када се буду удавале.

²² Љ. Гавриловић, *Обичајноправно регулисање породичних односа*, 45 и даље.

²³ Различити термини за укључивање шире заједнице у спорове између породица.

много већу самосталност него што идеални модел признаје, производећи чак неочекивано високу стопу развода бракова.²⁴

Омладина и деца, такође, могу да остваре утицај на породичне одлуке, нарочито ако се оне тичу њиховог личног живота (удаја, женидба, школовање и сл.), иако то постижу посредним путем – захваљујући функционисању женске субкултуре, односно утицају мајке и осталих пријатељски расположених жена на одлуке њихових мужева. Често су та питања решавана у потпуности без знања мушкараца из породице, који су обавештавани тек када се склапање брака између младих договори. У исти склоп понашања улазе и сви случајеви отмице, нарочито фингиране.

Деобе задружних породица, до којих је обично долазило када се сва браћа ожене и добију своју децу (исти модел био је уобичајен, или бар веома чест, и у периоду између два рата), биле су осамдесетих година најчешће веома бурне.²⁵ То су дуготрајни процеси који подразумевају ангажовање „добрих људи“, односно представника шире заједнице, али и дуготрајне судске спорове, а последица су дубоких унутрашњих сукоба, који нису само резултат женских нетрпељивости, већ много чешће представљају производ међусобне суревњивости мушкараца, што доводи до сукоба између нуклеарних породица.

Испитивање избеглица досељених у Срем показало је повратак на познати идеализовани модел породичних односа, иако он у крају из кога су се доселили већ деценијама није функционисао. Губитак дома постао је синоним за губитак идентитета, јер је симболичка повезаност са њим била битан део породичног и личног идентитета. Примарна жеља свих избеглица – непосредно по досељавању – била је повратак на своје имање, иако су већ тада били свесни да ће то бити веома тешко, можда и немогуће. Деценију касније, они по правилу желе да остану ту где су се затекли, мисле да њихова деца треба да остану овде и да ту изграде своје животе. Ипак, не осећају се интегралним делом нове средине, јер су уместо изгубљеног идентитета изградили нови, заснован на припадности породици, групи и унутаргрупно оријентисан. Основа овог идентитета поново је сродничка повезаност, било да се ради о крвном или социјалном сродству, што подразумева и емотивну везу са крајем из кога су се доселили, јер је тамо простор (у смислу окружења, али и у географском смислу) био сроднички организован. Како је ту врсту географске организације било немогуће доследно спровести у новом окружењу (иако су у многим местима настале нове улице, па и читави квартави организовани на сродничком принципу), то је надокнађено успостављањем друштвеног простора који је готово у потпуности искључио све који не припадају групи.

²⁴ Љ. Гавриловић, *Обичајноправно регулисање породичних односа*.

²⁵ Широка грађа о деоби задружних породице захтева посебну анализу која превазилази оквире овог рада. Због тога је овде изнета само констатација која говори о разлици између реалног и идеалног модела.

Реконструисане породице опет су постале вишегенерацијске, чак и у случајевима када су у старом крају деца и родитељи живели у различитим реалним просторима: стари су остајали на селу, док су деца у потрази за послом и бољим условима живота одлазила у градове и тамо заснивала своје породице. Иако везе унутар генерација никада нису прекидане, а симболичка повезаност са родним имањем била веома висока, реално родитељи и одрасла деца или одрасла ожењена браћа више нису живели под истим кровом.²⁶ Тешка економска ситуација је заправо, као и у другим крајевима на Балкану, оживела традиционалну структуру породичне задруге. Унутар овако реконструисаних породица ојачани су традиционални мушко-женски односи, што подразумева мушко ангажовање у спољној, а женско – готово искључиво у унутрашњој сфери. У савременом тренутку се оваква подела посла у потпуности поклапа са дистинкцијом јавно/приватно. Најјаснији показатељ тог односа је интересовање за политику, која је у Србији после слома комунизма постала свакодневни и целодневни оквир живота и мишљења обичних људи. Избеглице су се у то опште бављење политиком укључиле само парцијално, у складу са родном поделом улога. Жене се „не интересују за политику“, не виде никакву разлику између политичких странака, чак ни њихових лидера, а нарочито не између програма. Њихово политичко опредељивање је опредељивање мушкараца из њихове куће, потпуно у складу са контекстом патријархалног културног обрасца, односно – њему припадајућем деловању жена искључиво у сфери приватно/унутра, која дефинише и њихово интересовање и информисаност.

О томе говори и женски став о запошљавању. Од 200 жена, обухваћених анкетом која је 2003. године попуњавана за потребе Црвеног крста, само је 31 изјавила да је запослена, а још осам да раде повремено, док су се остале изјасниле као домаћице, дакле као жене које брину о кући и породици. Заправо, све су оне у пракси повремено радно ангажоване, али то не сматрају својим истинским занимањем, јер то раде само због тога што им је новац неопходан за свакодневно преживљавање.²⁷ Њихов искључиви интерес је оријентисан према кућним пословима, деци и дружењу са рођакама и пријатељицама које су такође незапослене/повремено запослене и у 99% случајева досељене из истог краја, најчешће чак из истог села.

Унутарпородична повезаност, коју одржавају свакодневним контактима и усложњавањем унутрашњих социјалних веза економским, али и симболичким везама, омогућила је избеглицама да се снађу у новој средини: изградили су куће углавном *мобом* (бесплатним добровољним радом у коме учествују првенствено рођаци, али и пријатељи из истог краја), нашли

²⁶ Ипак, највећи број имања остајао је неподељен: синови/браћа су одлазили у свет, али се кућа и имање нису делили (оставинске расправе нису спроведене), тако да се они и данас воде на неког прадеду или чукундеду. То отежава повратак имовине, а тиме и поправљање економског положаја избеглица.

²⁷ То се односи и на жене које имају завршену средњу школу, чак и факултет, дакле на оне које имају своју струку којом могу да се баве, или то реално и чине.

послове уз помоћ рођака или земљака који су се раније доселили и полако, корак по корак, успели да започну нови живот. Све време су били свесни да им је подршка шире породице/групе била основ опстанка и једина могућност за било какву врсту напретка. Ту врсту свести одржавале су жене које су, поред традиционалних женских послова, преузеле и низ обавеза проистеклих из губитака и траума – обавеза које су биле услов за могућност реконструкције живота у новој средини. И у најтежим тренуцима успеле су да сачувају делиће материјалне културе – понеки комад традиционалне одеће, слике дома и породице, што су све постали битни елементи симболичке реконструкције личног и групног идентитета, али и елементи реконструкције породице. У томе је посебно значајна била улога старијих, нарочито баба које су активно учествовале у социјализацији деце, преносећи им културне вредности донете из матице. Идеализација породичних односа, која и сада постоји, односи се на економски положај породице који је био достигнут пре иселења, а не више на интерперсоналне или интергенерацијске односе.

Идеја о изградњи личног идентитета и самоостваривању код избеглица потиснута је потпуно у други план – идеалтипски образац организације породице, али и шире групе, како је још увек основ преживљавања и напредовања у новој средини, чврсто опстаје. Самоостваривање и мушкараца и жена дефинише се у оквиру делања на добробит читаве породице. Иако испод површине и сада постоје сукоби, суревњивости и тензије, њихово испољавање је одложено за нека боља, стабилнија и економски безбеднија времена. Све док постоји економска угроженост и несигурност појединаца у односу на шире окружење, идеалтипски образац ће диктирати њихове животе, јер им он обезбеђује бар релативну сигурност и заштиту.

Може се претпоставити да се овакво враћање у оквиру идеалног модела дешавало сваки пут у кризним и економски тешким условима – у временима ратова и глади, која су на Балкану била веома честа. Тек у мирним и економски стабилним условима, када заштита породице/групе није била виђена као предуслов опстанка, лични животи појединаца постајали су довољно важни да би могли да постану извор несугласица и раздора унутар породичне структуре. И тек када буду одрасла деца избеглица која су рођена у новом крају, стичући пријатеље и склапајући бракове са припадницима других група, гетоизираност избеглица почеће полако да нестаје. Везе успостављене ван породице биће им једнако важне као и унутарпородичне, а лични идентитет ће се све мање ослањати на породични/групни. Тако ће наредне генерације моћи да постану интегрални део балканског културног шаренила, не губећи ништа од свог личног идентитета. Они који су реално преживели ратове и избеглиштво, остаће заувек ослоњени на унутарпородичне и унутаргрупне везе захваљујући којима су успели да преживе. Њихов гето и њихово одрицање од личног идентитета и самоостваривања ван круга породице био је заправо њихова једина могућност опстанка.

Пример избеглица потврђује претпоставку да је у кризним временима принцип сарадње и занемаривања унутрашњих интерперсоналних тензија у корист опстанка породице преовлађивао над развојем личних амбиција и потребом за самостваривањем, јер је то био једини начин преживљавања. Како су ти периоди били чести и трају практично до данас, модел сарадње – као основ функционисања балканске патријархалне породице – обнављао се готово у свакој генерацији. Идеализације прошлости, судећи по овом примеру, постоје и тада, али се оне не односе на идеализацију унутарпородичних односа, него на бољи, богатији и стабилнији живот.

Ljiljana Gavrilović

An Individual and His Family

Key words: family, co-operative society, patriarchal society, individual, individual identity.

The paper discusses the relationship between an ideal and real model of a family organization in patriarchal communities, the position of an individual within his family structure, and possibilities of creation and realization of an individual identity. The main assumption is that the creation of an individual identity within patriarchal relationships is encouraged only in stable socio-economic conditions, while crisis situations bring about the return of family/group identity, defined by an ideal model of a family organization. This assumption is confirmed on the example of refugees: in a crisis situation the principle of cooperation and disregard of interpersonal tensions become dominant over display of individual ambitions-and this is proven to be the only modus of survival. Such periods were frequent, and last until this day, so the model of cooperation as a basis of functioning of a Balkans patriarchal family reinvents itself in almost every generation. Some ideal images of the past still live, but they refer to better, wealthier and more stable life, while inter-family relations remain the same.